

In de inleiding stelt de auteur dat ‘naar verwachting de scheidingsmuren die in de loop der tijd tussen de economische geschiedenis, de sociale geschiedenis, de techniekgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis zijn opgetrokken en waaraan de cliometrie ongetwijfeld de nodige stenen heeft bijgedragen, in de toekomst weer grotendeels geslecht zullen gaan worden.’ (15) Het is dan ook treffend dat dit boek is verschenen in het jaar dat een fusie tot stand is gekomen tussen het *NEHA Bulletin voor de Economische geschiedenis*, het *NEHA Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, en het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*.

Aan het einde van het boek staan enkele paragrafen met prikkelende titels en een summier inhoud, zoals ‘Een nieuwe re-integration: geschiedenis en economie’ en ‘Economische ontwikkeling: het verschil tussen waarom en hoe’. Ze lijken erop te wijzen dat de auteur door ruimtegebrek zijn verhandeling wat heeft moeten inperken, maar nog veel meer te melden had. In een historiografische monografie als deze kan natuurlijk nog veel meer aan de orde komen. In het kielzog van het neo-institutionalisme en de aandacht voor de ‘doorslaggevende culturele context’ (279) zou wat extra aandacht voor de techniekgeschiedenis nuttig kunnen zijn, ook al is die soms meer sociologisch van aard. Ook de ontwikkelingseconomie, waarin er een langere traditie is om het marktmodel aan te vullen met instituties en die veel aanknopingspunten biedt voor de niet-westerse geschiedschrijving, blijft wat onderbelicht. Een recensent merkte reeds op dat ook historici die speltheorie toepassen, zoals Avner Greif, genoemd zouden kunnen worden. Het zou de moeite waard kunnen zijn om daar in een herdruk een paragraaf aan te wijden. Maar het is flauw om onderwerpen te noemen die ontbreken als datgene wat wél is opgenomen op uitstekende wijze wordt behandeld. Dit is een helder, coherent en smaakmakend boek over de ontwikkelingen in het vakgebied van de economische geschiedenis.

Jeroen Touwen
Leiden

Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)* (Amsterdam: Aksant, 2001) 584 pp. ISBN 90-5260-011-2

Het is jammer, maar waar: dit soort dissertaties wordt zelden meer geschreven, zowel vanwege het onderwerp als vanwege de omvang. Men kan het onderzoek van Gertjan de Groot en zijn wijze van aanpak in zekere zin beschouwen als een van de laatste voorbeelden van onderzoek in de Utrechtse sociaal-historische school die door Theo van Tijn is gevestigd en die door zijn promovendi is vormgegeven in studies over de arbeidsverhoudingen en de arbeidsmarkt, vooral in de negentiende en twintigste eeuw. Het promotieonderzoek werd aangevat onder Van Tijn, maar afgemaakt onder leiding van zijn opvolger Maarten Prak, die zelf niet in deze stijl is doorgegaan. De Groot is zeker geen epigoon en hij draagt tal van nieuwe thema's en inzichten aan, maar in de grondigheid en gedetailleerdheid van zijn bedrijfstak- en bedrijfsgewijze aanpak toont hij zich een ware Utrechter. Het centrale vernieuwende thema van het boek is de constructie van sekseverschillen in het arbeidsproces. In oudere sociaal-wetenschappelijke en historische literatuur werd de scheiding tussen mannen- en vrouwenwerk dikwijls verklaard door specifieke aan vrouwen toegeschreven kwaliteiten en capaciteiten, of juist het ontbreken daarvan, met name het gebrek een fysieke kracht of scholing.

Daartegenover stelt De Groot zich op een radicaal constructivistisch standpunt: er zijn geen 'objectieve' criteria om geschiktheid van mannen of vrouwen voor bepaalde functies te bepalen. Geschooldheid is een in de kantoren en op de werkvloer geconstrueerde hoedanigheid, geen 'eigenschap', en kan niet worden verbonden met veronderstelde 'natuurlijke' kenmerken van mannen of vrouwen. Hetzelfde geldt voor mannelijke of vrouwelijke eigenschappen als zodanig. Gedurende de industrialisatie en de daarop volgende ontwikkeling van het arbeidsproces werd arbeid steeds opnieuw getypeerd als mannen- of als vrouwenwerk.

Dit uitgangspunt vormt de basis voor een uitermate gedetailleerd en breed uitwaaiend onderzoek naar de manier waarop mannen- en vrouwenarbeid in de opkomende Nederlandse industrie sinds de negentiende eeuw was verdeeld. Het boek valt uiteen in twee delen: een eerste deel behandelt een aantal relevante bedrijfstakken waarin veel vrouwenarbeid voorkwam: de sigarenindustrie, de kledingindustrie, de schoenindustrie en de textielindustrie; het tweede deel onderzoekt een aantal significante bedrijven, waarvan het bewaarde archiefmateriaal voldoende aanknopingspunten bood voor diepgravende detailstudies. Het betreft de aardewerkfabriek De Sphinx te Maastricht, de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek, eveneens te Maastricht, de Nederlandse Katoenspinnerij te Hengelo, en Philips' gloeilampen- en radiofabriek te Eindhoven. Het feit dat het bedrijfstaksgewijze onderzoek 153 en het bedrijfsgewijze 228 pagina's beslaat, geeft een indicatie over het belang van dit laatste deel.

Het onderzoek richt zich allereerst op de vraag welke werkzaamheden er door mannen of vrouwen werden uitgevoerd. Dat klinkt simpel, maar De Groot heeft hier aanleiding in gezien de productieprocessen in de onderzochte bedrijven heel precies te beschrijven, met name ook de technische aspecten ervan, waardoor zijn onderzoek ook voor de bedrijfs- en techniekgeschiedenis in het algemeen buitengewoon informatief is. Dit onderzoek naar de (technische) inhoud van mannen- en vrouwfuncties wordt gekoppeld aan onderzoek naar de historische introductie van nieuwe technieken en de ontwikkeling daarvan, naar verschillen tussen mannen- en vrouwenlonen, patronen van in- en uittrekking, ruimtelijke segregatie, naar de rol van verschillende betrokken actoren (werkgevers, vakbonden, kerk en overheid) en tal van andere relevante aspecten. Kenmerkend is dat de verschillen tussen 'mannen-' en 'vrouwenwerk' steeds polair, in tegengestelde termen ten opzichte van elkaar werden gedefinieerd. Het betoog culmineert in een verklaringsmodel (p. 466), waarin de positie in het fabricageproces wordt gekoppeld aan het aannemings- en ontslagbeleid van werkgevers en de beloningsstructuur, en die weer aan de reeds bestaande functiesegregatie in het buitenland of in de proto-industrie, vermeende eigenschappen van arbeid(st)ers, meetbare verschillen in arbeidsverloop en de mentale houding tegenover vrouwenarbeid. De algemene conclusie is dat de slechtere betaling van vrouwen, de lagere status van vrouwenberoepen en het als vanzelfsprekende ervaren patroon van sekssegregatie te maken hebben met de oorspronkelijke toewijzing van werk aan de seksen in nieuwopgerichte industriële bedrijven, vaak naar buitenlands voorbeeld. Opvallend is hoezeer die ontstaansgeschiedenis doorwerkte en versteende in de daarop volgende consolidatie- en ontwikkelingsfasen van de onderzochte fabrieken. De Groot hecht sterk aan deze 'structurele inertie' als verklaringsgrond. De introductie van nieuwe technieken, of het verval van oude, kon wel tot een verschuivend segregatiepatroon leiden, maar meestal greep men toch terug op gegroeide praktijken.

Een van de mooiste casussen die De Groot onder handen kon nemen, was die van de aardewerf fabriek De Sphinx in Maastricht, niet alleen omdat het archief daarvan vrij compleet in het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg bewaard is gebleven, maar ook omdat hij wat betreft theorievorming en analyse gebruik kon maken van een onderzoek naar seksesegregatie in een soortgelijke Zweedse aardewerf fabriek, Gustavsberg, dat hem ook in het algemeen tot voorbeeld strekte. De Groot toont aan dat de arbeidsverdeling naar sekse bij De Sphinx evenals bij Gustavsberg bepaald werd door buitenlandse invloeden. De industriële pottenmakerstechniek werd geïmplementeerd door directeuren en vakkrachten uit oudere centra in het buitenland, eerst uit Wallonië (Andenne) en daarna uit Engeland (Sunderland en Stoke-on-Trent). Zij introduceerden ook de daar geldende sekseverdeling in de arbeid. Toen de aardewerf fabriek omstreeks 1860 niet langer afhankelijk was van buitenlandse vakkrachten, was het patroon van seksesegregatie uitgekristalliseerd. Het werd voortaan als vanzelfsprekend beschouwd: bij alle veranderingen in de techniek en de organisatie van de productie werd de bestaande seksesegregatie als uitgangspunt genomen. In dit opzicht verschilde de situatie bij De Sphinx nogal van die bij Gustavsberg, waar onder invloed van nieuwe technieken wel veranderingen in de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen optraden.

De Groot verklaart dit verschil door het ruime aanbod van relatief goedkope manenarbeid in Maastricht. Daarmee introduceert hij in feite een extra factor in het ontstaan van segregatiepatronen, namelijk de situatie op de lokale arbeidsmarkt. Ook in andere casussen blijkt de structuur van de lokale arbeidsmarkt een belangrijke rol te spelen in de omvang van het vrouwelijke arbeidsaandeel en de seksegebonden toewijzing van functies. Door De Groots eenzijdige aandacht voor het arbeidsproces, wordt deze lokale context echter niet stelselmatig in de verklaring betrokken. Hij ontbreekt bijvoorbeeld in het hierboven genoemde algemene verklaringsmodel. Dat kan men als enige fundamentele kritiek noemen op dit voortreffelijk boek, dat ruime lezing en verspreiding verdient. Het boek is rijk geïllustreerd en de wijze waarop foto's zijn gebruikt om de beschrijving van de productieprocessen te documenteren is zeer verhelderend.

Ad Knotter
Maastricht

Bob Hering, *Soekarno. Founding Father of Indonesia 1901-1945* (Leiden: KITLV Press, 2002) 439 pp. ISBN 90-6718-191-9

Bob Hering is een Australische emeritus-hoogleraar voor Zuidoost-Aziatische Geschiedenis, maar woont al lang in Nederland. Zijn jarenlange belangstelling voor de Indonesische leider Soekarno resulteerde in een biografie, die de ambities van een standaardwerk uitstraalt. Aanvankelijk was Hering van plan om een biografie te schrijven samen met Lambert Giebels, maar deze samenwerking liep spaak. Giebels bracht iets eerder zijn eigen tweedelige biografie uit, waarin vooral de Nederlandse oriëntatie van Soekarno centraal staat.* De kritiek van Hering op het werk van Giebels was ver-

* *Soekarno. Nederlandsch onderdaan, 1901-1950 en Soekarno. President. Een biografie 1950-1970*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1999 en 2001.